
Věda a její etický rozměr

Věda a její etický rozměr

/K odkazu profesora JUDr.Karla Engliše v teorii poznání/

663.výročí založení Univerzity Karlovy, Velká aula Karolina 7. dubna 2011

Magnificence, spectabilis, honorabiles, milí kolegové, vážení hosté.

Univerzitně pěstovaná ekonomie začíná usilovat o jakousi imperiální dominanci nad jinými disciplinami, a v podání svých některých představitelů má ambici stát se jakousi „teoretickou fyzikou ve společenských vědách“. V krajní podobě hodlá ekonomie dokonce nabízet univerzální schéma pro výklad světa. A tady je třeba se zastavit. Protože od časů, kdy se na Univerzitě Karlově objevilo „národní hospodářství“- stále ještě pod tímto názvem akreditované na sesterské fakultě právnické- se mnohé změnilo. Změnil se především etický rozměr vědy, ačkoliv už i v etice vědecké práce se projevují tlaky imperativu „publikuj anebo zhyň“, a pokušení úspěšnosti výzkumu měřené penězi vyvolávají nové naléhavé otázky. I ty ovšem souvisejí s rostoucí dominancí ekonomie a moci peněz nad člověkem.

Oslavě 600 let Univerzity Karlovy –tedy před 63 lety- tehdy předsedal narychlo zvolený rektor profesor Bohumil Bydžovský. Matematika, stejně jako fyzika, byly tehdy ještě součástí fakulty přírodovědecké. Jako kolega se první poúnorový rektor znal osobně i s Albertem Einsteinem, a právě toto zvolení se stalo mezi nimi i předmětem korespondence. Šlo v ní o dilemata etických postojů vědce a občana dvou odlišných obcí, té akademické, na jejíž půdě se dnes scházíme, a té politické, s níž má ještě i naše generace své vlastní zkušenosti. V té generaci předchodí musel Albert Einstein jako představitel „neárijské fyziky“ prchat před hnědou totalitou, aby si zachránil holý život, a Bohumil Bydžovský- už jako akademik- trpěl vězněním svého vlastního syna-rovněž matematika- totalitou rudou. Tito oba zakusili na sobě, že ani jejich královské vědy- matematika a fyzika, v jejichž naprostou nezávislost na hodnotách a ideologiích oba věřili, je nedokázaly uchránit před represí moci politické. A což teprve vědy o člověku a společnosti, ty se teprve ukázaly jako slabé a zranitelné.

Na letošní rok připadá i výročí 50 let od úmrtí profesora JUDr.Karla Engliše, největšího českého národohospodáře. Toho rektora, který před těmi 63 lety musel stejně narychlo svou funkci vladaře nad Karolinem opustit. Po třech letech nedůstojného živení na Právnické fakultě, kdy vlastně byl i nebyl profesorem- právě před 60 lety- odešel Engliš do penze, a bylo mu dovoleno vrátit se do své domovské obce Hrabyně u Opavy- poté, kdy byl zažehnán záměr vystěhovat ho z Prahy do pohraničí. Zde, ve své rodné obci, v úplné společenské izolaci let padesátých, prokázal profesor Engliš mravní sílu své osobnosti. První rektor Masarykovy univerzity a poslední před-totalitní rektor Univerzity Karlovy, někdejší ministr financí a druhy guvernér Národní banky československé, se nenechal zlomit ve svém základním poslání: sloužit vědě, pokračovat v poznání. Svržen s výšin světové slávy i moci, pracoval na svém posledním díle. To bylo vydáno až posmrtně, po pádu moci, jež svobodě bádání nepřála. Úvod ke knížce „Věčné ideály lidstva“, psal poslední Englišův žák, též již zvěčnělý profesor JUDr.František Vencovský v roce 1991, tedy před 20 lety.

A právě tato útlá knížka je inspirací pro dnešní promluvu. Engliš byl nejen ekonom se vzděláním právníka; je také autorem „Malé logiky“ /téměř 600 stran/, když jeho Velká logika už nestačila vyjít, byla už vysázená rozmetána duchem vzpoury jiné logiky,té dialektické. Věčné ideály lidstva jsou Englišovým příspěvkem k noetice, k teorii poznání. A v tom jeho příspěvku jsou velice aktuální myšlenky k úvaze nejen o důvodech nedorozumění a omylů dnešní imperiální ekonomie, ale i důvody podobných nedorozumění a omylů v imperiálním tíhnutí dnešní vědy vůbec. Jde o rizika totality jiného typu, již je snaha o vyloučení etických úvah z vědy vůbec.

Engliš rozlišuje a definuje tři myšlenkové řady. Vědy ontologické jsou filtrem kauzality, doménou Einsteina i Bydžovského, a jejich přírodovědných fakult vůbec. V tomto způsobu myšlení je- cituji- „neviditelné dobro, užitečnost, mravnost, spravedlnost, atd., které tvoří podstatnou část našeho života a myšlení“. Vědy teleologické pojednávají o subjektu vůle, jímž je člověk. Teleologie čili účelovost v jednání člověka definuje užitečnost vzhledem k postulovanému cíli. A cíle nižší, instrumentální, podléhají cílům vyšším. Moderní teorie užitečnosti je vlastně odvětvím formální logiky, pojednává o racionalitě volby bez jakýchkoliv obsahů. V té bezobsažnosti jakoby patřila k vědám ontologickým- má-li však pojednávat o člověku-subjektu vůle, pak se nemůže vymknout tázání se po cílech, jež si subjekt vůle klade. Konečně vědy normologické jsou normativní svou povahou, pojednávají o tom „co býti má“ a předmětem jejich zkoumání je opět člověk, ale jako subjekt povinností. Tvor, jemuž jsou ukládány a jenž sám na sebe bere zavazující mravní povinnosti.

V tomto už pro nás poněkud archaickém jazyku Englišově jsou tři typy poznatků odlišeny jako „co jest“, „co jest chtěno“ a „co býti má“. Národní hospodářství pojednává o tom, „co jest chtěno“ pokud jde o podstatu a původ bohatství národů, avšak jen v rámci „toho co býti má“, tedy v rámci právního a morálního řádu. V mikro-ekonomii je cílové chování

subjektů vůle předmětem poznání; jde však o to, zda suverénní spotřebitel či svobodný podnikatel má maximalizovat svůj užitek či zisk i za cenu, že se vyváže ze závazků „subjektu povinnostního“ - v rodině, vůči zaměstnancům, vzhledem ke společnosti či přírodě. Makro-ekonomie je postavena na statistických agregátech, v jejichž peněžním vyjádření je snadné podlehnout iluzi, že jde o „objektivně měřitelný blahobyt“. Výzkum posledních desetiletí na poli „ekonomie štěstí“ dokládá, že ontologicky chápaný blahobyt je fikcí. Kauzálně formulované makroekonomické „zákony“ jsou jen časově a místně podmíněnými hypotézami, jejichž platnost padá v okamžiku, kdy miliony subjektů vůle změni své vzorce chování a své „odhalené preference“. Samotné měření v makroekonomii je ztíženo tím, že část „subjektů vůle“ se nehodlá řídit „tím, co býti má“, a ve „stínové ekonomice“ jako subjekty povinností unikají monitorování a statistickému měření. Váha stínové ekonomiky se jen odhaduje, ale může činit chybu až o dva řády vyšší než jakou produkují kauzálně formulované makroekonomické modely. 2 desetiny procenta směrem dolů či nahoru v predikcích hrubého domácího produktu vedou ke vzrušeným komentářům analytiků a novinářů i v zemích, kde neregulérní ekonomika představuje i 20% vykazovaných statistik. Ambice makroekonomie na to být „teoretickou fyzikou“ jsou nedorozuměním - jak svou noetickou podstatou, tak i měřením, a obojí má svůj zdroj v člověku jako subjektu vůle a subjektu morálně zavazujících povinností.

Riziko uvěření v iluzi ontologických poznatků se neomezuje jen na ekonomii. Demografie - základ pro úvahy o reformách penzijních systémů i zdravotnictví - se pěstuje stále i na fakultách přírodovědných, a demografické prognózy se počítají na základě „matematické teorie obnovujících se souborů“. Dnešní prognózy se vypracovávají do roku 2065, tedy na 55 let dopředu, přičemž stabilita koeficientů v maticích přechodu „z tohoto světa na onen svět“ a „příchodu na tento svět“ se mění i během několika málo let. Zde, u zrodu subjektu vůle a subjektu povinnostního se pozastavme, abychom mohli ukázat, že Englišův přínos teorii poznání je stále živý, a je výzvou i pro vědy pěstované na fakultách přírodovědných a medicínských.

Nikdy předtím věda nepronikla tak hluboko do poznání - jež však i nadále zůstává nesmírným tajemstvím - že spojením genomu otcovského a genomu mateřského vzniká neopakovatelný, jedinečný informační kód, jímž se současně započiná kauzálně ontologickým filtrem pozorovaný evoluční proces vzniku „subjektu vůle“, a ten nekončí okamžikem narození, jak dokládá vývojová psychologie: novorozeně jedná instinktivně. Všemi uznávaný a milovaný profesor Zdeněk Matějček blahé paměti říkával, že v prvním roce života je to přímo exploze všech potencialit, jež byly do dítěte vloženy - už tím prvotním aktem, ať už zamýšleným či čistě pudovým. A teprve později subjekt vůle začíná získávat i rozměr subjektu povinnostního, nejprve morálně-povinnostního v rodině, a až nakonec jako subjekt práva i ve společnosti. Pro bio-etiku by z toho mělo vyplývat jasné rozlišení, co je a co už není jen „biologický materiál“, a pro etiku ekonomie jasné vědomí toho, že postulováním „dítěte jako produktu“ ve „spotřebním koši“ „suverénního spotřebitele“ vědomě překračuje hranice myšlenkových řádů a rádobý ontologický kalkul racionality peněz rozšiřuje i na sféru účelovosti vyvázané z respektu vůči skutečně ontologickému vývoji nového subjektu vůle. Takové rozšíření prostoru přípustných řešení je pro subjekt vůle člověka ekonomického eticky sporné, a na tom nemůže nic změnit ani matematická podoba modelu „velikosti rodiny“. Matematika má svůj nesporný étos, ale ten sám o sobě nestačí k dodání étosu jiným vědám; i ekonomie musí mít svůj vlastní étos.

Karel Engliš končí své „věčné ideály lidstva“ kratičkým pojednáním o svobodě a „přirozených lidských právech“. Filosofie svobody je ústředním tématem i posledních stránek Englišovy „konfese“ čili osobního vyznání. A svoboda bádání a poznání je skutečně i tím, na čem univerzita stojí, a s čím padá. Jde o porozumění, jak svobodě bádání rozumět, a o otázku zda máme svobodě stanovit hranice. V naší civilizaci kdysi křesťanského Západu nabyla hodnota svobody až hypertrofované podoby, již začíná být obětováno i svědomí, a logika rozumu odmítá být čímkoliv omezována. Gary Becker, jeden z představitelů Chicagské školy a jakýsi otec zakladatel „imperiální ekonomie“ postuloval i „racionálního zločince“ a to ve stati, k níž si název vypůjčil od Dostojevského, tedy „Zločin a trest“. Dostojevskij, tento génus ruské klasické literatury, v jiném svém díle přinesl také světově proslulou Legendu o Velkém Inkvizitorovi. Autor „Ruské ideje“ profesor Tomáš Špidlík, před rokem zesnulý, interpretuje tuto smyšlenou literární postavu, která by chtěla svobodě člověka stanovit hranice, jako Pokušitele s velkým počátečním písmenem. A na stranu Velkého Inkvizitora se nepřiklání. Člověk je pro něj tvor bytostně svobodný, jeho svoboda je vědecky neodvoditelná, je metalogická. Současně však je zde jasné varování: svoboda může být pochopena a zneužita i jako démonická.

Touha po poznání, která si už předem vymínjuje „zákaz zákazů“ /forbiding prohibitions/, a která je přesvědčena, že nic z toho, co člověk zná a dokáže, mu nemá a nesmí být zakazováno, se může stát až obsesí. Pak je nebezpečím pro člověka neboť je -paradoxně- cestou k nové totalitě. Je to člověk sám, o kterého tady běží. Karel Engliš končí úvahu o „dobru nejvyšším“ otázkou, zda je morálka vůbec možná bez náboženství - když hledání mravního dobra filosofii skončilo neúspěchem. Ostatně obě totality, hnědá i rudá, jimiž trpěli Einstein, Bydžovský i Engliš, začínaly duchem vzpoury filosofů-buřičů 19. století - přijmeme-li argumentaci Hannah Arendtové. Descartes, k němuž mnozí odkazují jako k původci ambiciózního projektu vědeckého poznání, jehož konečným cílem je úplná transparentnost reality, byl ve své „Rozpravě o metodě“ přece jen ještě vědecky pokorný. Aspoň v tom smyslu, že dokud člověk totální vědou nevládne, má svou racionálně založenou etiku stavět na moudrosti. Tomáš Špidlík odpovídá na otázku Englišovu, i na dilema svobody Dostojevského Ivana Karamazova poukazem k tomu, jehož jméno se staří Izraelští znalci Písma v rabínských školách neodvažovali ani vyslovit - k tomu, „který jest“, a k tomu, kterého pro On poslal, aby se stal pravzorem subjektu povinnostního i za cenu vlastního obětování.

Jean Guittou, filosof a teolog vztahu mezi poznáním a vírou, byl v roce, kdy Karel Engliš umírá, zvolen členem Francouzské Akademie. Jednomu ze svých posledních děl dal název „Mlčení o podstatném“. Takovým mlčením o podstatném je pro nás už po více než 6 a půl století melodie varhanní skladby, již končívají naše slavnostní univerzitní zasedání. Poznání, že „jen jeden je Mistr“, zůstává zdrojem etické dimenze vědy, jež jediná může pomoci zabránit nám samotným, abychom se špatně pochopenou svobodou bádání nezničili.

Deo gratias!
Lubomír Mlčoch, Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy.
V Praze a v Kostelci nad Černými lesy, 2.-7.dubna L.P. 2011